

УДК 81–116.6

Іван Матвіяс (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИКИ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО І Ф. ГАРТНЕРА

У статті розглянуто особливості підручника з граматики української мови початку ХХ ст. С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, який, представляючи загальноукраїнську літературну мову, відображає передусім її тодішній західноукраїнський варіант.

Ключові слова: *утворення голосних і приголосних звуків, словотвірна і словозмінна форма, побудова і сполучення речень.*

На початку ХХ ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови, які виникли в ХІХ ст. «ГраMATика української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера з'явилася друком 1893 р. і перевидавалася (четверте видання її вийшло у Львові 1928 р.). Вона представляла загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант, була підручником для тодішніх галицьких середніх шкіл.

Праця складається зі вступу («введення»), чотирьох розділів («частей») і додатків. У вступі автори розкривають зміст понять мова (у граматиці в значенні 'мова' вживається також слово *бесіда*), літературна («письменська») мова й говори, виділяють українську мову серед інших слов'янських, вказують на зв'язок української мови з церковнослов'янською, перераховують видатних східноукраїнських і західноукраїнських письменників.

Перший розділ граматики присвячений фонетиці. Характеризуються голосні («голосівки») і приголосні («шелестівки») щодо їх артикуляції, виділяються дзвінки («голосові») та глухі («безголосі») приголосні, звук [р] називається «дрожачим» або «тремким», зазначається, що звуки [г] і [ф] уживаються найчастіше в запозичених словах, розглядаються основні типи наголошення слів.

Описуючи звукові зміни в українській мові, автори пояснюють явища уподібнення, глибоко висвітлюють та ілюструють історичний процес м'якшення приголосних, вказують на особливості артикуляції приголосних у кінці слів («у визвуку») і на їх початку («у назвуку»).

Розглядається особливість артикуляції ненаголошених голосних, опущення і вставлявання голосних, описується вставлявання приголосних між двома голосними (роззів), характеризується протезування (нормативними вважаються безпротезні форми слів *огонь* і *огень, она, осмеро*).

На відміну від сучасних досліджень з фонетики [1: 54] автори серед голосних вирізняють два звуки переднього ряду високого підняття — [i̯], який пом'якшує попередній приголосний, та [i], що попередніх приголосних не пом'якшує. Так, на їх думку, звук [e] в новозакритих складах залежно від попереднього приголосного переходить то в [i̯] (*лід, сіль*), то в [i] (*мід, рік*); вказується, що голосний [i̯] походить з давнього **ѣ** (*цїна, сїно, тїло*).

Слід зазначити, що за тодішнім правописом, як і за сучасним, літерою **ї** позначаються також два звуки [ji̯].

У граматиці стверджується, що при переході [e] в [i] у словах типу *значіне, створіне* подвоєння приголосних зникло, хоч завважається, що в Східній Україні його вживають. Перераховуючи випадки, коли [o], [e] в новозакритих складах у [i] не переходять, автори нормативними вважають форми слова *воріг* і *ворог*.

Далі характеризується повноголосся в українській мові на тлі слов'янських мов, описуються наслідки переходу давніх носових голосних **ѡ, ѣ**, а також **ѣ, ѣ, ѣ, и** в сучасні звуки української мови, розглядається чергування голосних при словотворенні, аналізуються випадки перестановки звуків в історії окремих слів, указується на можливість заміни голосних під впливом голосних наступного складу типу *багатий (богатий), гарячий (горячий), манастир (монастир)*, обидва варіанти вважаються нормативними. Нормативними вважаються форми слів з початковим голосним [и] замість [i] у словах *игла, иньший, иноді*, а також форми слів *слеза, ведро, сільський, вчєра, грєміти*.

У другому розділі граматики розглянуто словотвір. Тут визначено частини мови (сполучники називаються «злучниками», а вигуки «окликами»; частки окремою частиною мови не вважаються, вони зараховані до прислівників); розглянуто споконвічно українські («питомі») і запозичені («чужі») слова. У словах виділено корені, основи, суфікси («наростки»), префікси («приростки») і закінчення. Терміном *пєнь* непослідовно називається то корінь, то основа слова. Суфікси і префікси описано за тематичним значенням відповідних слів.

Серед суфіксальних утворень як нормативні наводяться:

визволення і визволенє, вірування і віруванє, друкування і друкованє, життя і житє, писання і писанє, створіння і створіне; весілле і ве-

*сіле, камінне і каміне, піднебінне і піднебіне, читання і читане; безголо-
ве і безголове;*

*багницько і багнище, хлопчисько і хлопчище, огнисько, серденько і
сердейко, камененько, домонько, лісойко, городейко, воробчик, киевля-
нин, італіянець;*

*деревяний і деревляний, ближший і близький, красий і краший, бо-
гатіший, багатійший і багатіщий, веселіший і веселіщий, добрійший
і добріщий, злійший і зліщий, менший, малійший і маліщий, маліський
'маленький', ліпший і лучший;*

*імити 'мати', наймити 'найняти', виставати — вистати 'вистача-
ти — вистачити', обіцяти і обіцати;*

*де і где, сюди і сюда, всюди і всюда, куди і куда, нікуди і нікуда,
тоді, тоди і тогди, оногди 'іноді', так і тако, як і яко, горі 'горою', долі,
долів 'додолу', домів 'додому', тогид 'торік', мість, намість 'замість'.*

Дієслова за будовою поділені на шість класів: безсуфіксні і з су-
фіксами **-ну, -ї, -и, -а, -ува**. Серед дієслів недоконаного виду автори
виділяють «протягові», що виражають протяжну дію (*везти, летіти*),
і «наворотіві», що передають повторювану дію (*возити, літати*), роз-
глядають різні типи «протягових» і «наворотових» дієслів і зв'язок
між ними.

У підрозділі «Зложене» розглядаються слова, що складаються з
двох коренів (*верболіз, листопад, хлібороб*), слова, першою складовою
частиною яких виступає заперечна частка («перечка») **не** (*нелюб, не-
слава, недочути*), а також прийменник (*безліч, відразу, наново*). У під-
ручнику розглядається суфіксація («наросткованне») і префіксація
(«приставкованне») дієслів і пов'язані з ними їх недоконаність і до-
конаність.

У підрозділі «Про значення слів» автори описують різні типи
омонімів і синонімів в українській мові.

Третій розділ граматики присвячений словозміні («відмінюван-
ню»). Усупереч сучасній граматиці відмінки позначаються і назива-
ються за порядковими числами (*перший — сьомий*), кличний відмінок
виступає і називається *п'ятим*. Поряд з одніною і множиною визна-
чається двоїна («двійня»). Граматичні роди називаються *мужеський,
женський і середний*.

Наведені давні зразки відмінювання іменників в однині, множині
і двоїні за шістьма типами основ, описані сучасні відмінкові парадиг-
ми за граматичними родами іменників з виділенням у них твердої і
м'якої груп («відмін»). Іменники за значенням поділені на імена влас-
ні, гатункові, збірні та імена матерій.

У дав. і місц. відм. одн. іменників чол. роду з твердим приголос-
ним основи визначається флексія **-ови** (*батькови, братови, сусідови;
при батькови, братови, сусідови*), іменників з м'яким приголосним
основи **-єви** (*учителеви, оленеви, добродієви; при учителеви, оленеви,
добродієви*). У наз. відм. мн. іменників чол. роду допускаються форми
з закінченням **-а** (*голоса, ліса, очерета, світа, акта, декрета, теста-*

мента). На думку авторів граматики, род. відм. мн. іменників *гість, кінь, гріш*, а також *свиня* закінчується на **-ий** (*гостий, коний, грошій, свиний*). Нормативними вважаються форми род. відм. мн. іменників жін. роду на **-ів** (*бабів, касарнів, люшнів, мушлів, паннів, стайнів, титлів, хатів*).

У граматиці іменники з м'яким кінцевим приголосним [р] у наз. відм. одн. типу *косарь*, а також форми місц. відм. одн. іменників чол. роду з м'яким приголосним основи на **-и** (*на кони, в огни, в шпитали*) і форми дав. та місц. відм. одн. іменників жін. роду з м'яким приголосним типу (*на*) *земли, (в) жмени* вважаються не нормативними. Запечується вживання діалектних форм типу *ковальом, на людьох*.

Сучасна третя відміна іменників у граматиці називається «шелестівковою». На думку авторів, у род., дав. і місц. відм. одн. і наз., знах. і кличн. відм. мн. відповідні іменники мають закінчення **-и** (*части, крові, любові*), в орудн. відм. одн. **-ию** і **-ю** (*частію, смертію* і *частію, смертію*), іменники *кров* і *любов* в оруд. відм. одн. виступають у формах *кровю, любовю* і *кровію, любовію*, іменник *сіль* — *сілью* і *сіллю*, іменник *ніч* — *нічю*. Іменник *любов* у граматиці має паралельну форму *люба*. У род. відм. мн. іменники цієї відміни закінчуються на **-ий** (*частий, смертний*) та на **-ів** (*ночів, річів, повістів*). Нормативними вважаються форми іменників *бруков* і *бруква, кроков* і *кроква, морков* і *морква, церков* і *церква*. Із закінченням **-и** в наз. відм. мн. виступають слова *річи, ночі, печі, подорожі*. Форми на **-і** (*річі, ночі, печі, подорожі*), а також форми род. відм. мн. на **-ей** (*коней, гостей, свиней, людей, грудей, гусей*) кваліфікуються як неправильні.

Для іменників середн. роду в дав. відм. одн. визначається форма на **-ови** (*дитяткові, лихові, містові*), у місц. відм. одн. іменника *лихо* — форма на **-і** (*в лісі*); вважаються нормативними паралельні форми наз. відм. *очі й очі, уші й уші, двері і двері*, род. відм. *очий, уший, дверий*, орудн. відм. *очима, ушима й очами, ушами*. У род. відм. мн. допускаються форми на **-ів** (*богацтвів, болотів, багнів, дивів, селів, письмів*). У наз. відм. одн. іменників середн. роду зберігається давня форма на **-е** (*волосе, ключе, поруче, піддаше*), хоч можливими вважаються також форми на **-а(-я)** (*життя, зілля, колосся, насіння, збіжжя, клочча, піддашиша*). У дав. і місц. відм. одн. іменників сучасної четвертої відміни визнаються форми на **-и** і на **-і** (*гусяти, поросяти, ягняти; імени, сімени, тімени і гусяті, поросяті, ягняті; імені, сімені, тімені*).

Автори граматики рекомендують відмінювати чужі прізвища: *Доде* — *Додета, Додетови; Беранже* — *Беранжера, Беранжерови; Манцоні* — *Манцонія, Манцонієви; Бокачіо* — *Бокачія, Бокачієви; Гете* — *Гетого, Гетому; Данте* — *Дантого* або *Данта*.

Прикметники в розгляданій праці за характером приголосних в основах поділяються на тверду і м'яку групи («відміни»), але зазначається, що прикметники на позначення місця і часу вживаються у двох відповідних формах — *верхній і верхній, спідний і спідній, горішний і горішній, долішний і долішний, домашній і домашній, вечірний і вечірній*,

теперішній і теперішній, послідний і послідній. У граматиці описуються зв'язки сучасних відмінкових форм прикметників з давніми.

Для особових займенників третьої особи чол. і середн. роду в род. і знах. відм. одн. визначаються форми *єго* і *його*, у дав. відм. *єму* і *йому*, жіночий рід особового займенника в род. і знах. відм. має форми *єї* і *її*, у дав. відм. — *їй*, *її* і *єї*. Зазначається, що поряд з формами *мене* і *мені*, *тебе* і *тобі*, *його*, *йому*, *їй* і *єї* зрідка в літературній мові вживаються давні скорочені форми *мя*, *ми*, *тя*, *ти*, *го*, *му*, *ї*. Стверджується, що після прийменників замість форм *єго*, *єму*, *єї*, *їй* уживаються форми *него* і *нього*, *нему* і *ньому*, *неї*, *ній*, зазначається, що в Східній Україні поряд із займенниковими формами *ним*, *ними*, *них* уживаються форми *їм*, *їми*, *їх*.

Присвійні займенники чол. і середн. роду в род. відм. одн. виступають у формах *мого*, *моєго* і *мoyого*, *твого*, *твоего* і *твойого*, *свого*, *своего* і *свойого*; у дав. відм. одн. — *мому*, *моєму* і *мoyому*, *твому*, *твоему* і *твойому*, *свому*, *своему* і *свойому*; займенники жін. роду в род. відм. одн. виражаються формами на зразок *моєї* і *мої*.

Означальний («неозначений») займенник *весь* чол. і середн. роду в род. відм. одн. виступає у формах *всього* і *всього*, у дав. відм. одн. — *всему* і *всьому*, жін. роду — в род. відм. одн. — *всеї*, в орудн. відм. — *всею*.

Нормативною вважається форма вказівного («вказового») займенника *тамтой*.

У підрозділі про числівники визначаються форми *один* і *оден*, відмінкові форми числівників *три*, *чотири* подаються з твердим [р] (*трох*, *тром*, *трома*, *чотирох*, *чотиром*, *чотирома* і *чотирма*), як рідкісні допускаються також форми з м'яким [р] (*тръох*, *тръом*). З приголосним [й] замість [д] подаються числівники *одинайцять* — *двайцять*, *кільканайцять*, *трийцять*, з м'яким приголосним [т] виступають числівники *пятьдесять*, *шістьдесять*, *сімдесять*, *вісімдесять*, *девятьдесять*, *кількадесять*, визначається числівникова форма *двіста*. Поряд з формою *девятьдесять* рекомендується вживати також *дев'яносто*, а поряд з формами *двох*, *двом* допускаються також *двоїх*, *двоїм*. Кількісні числівники в граматиці називаються «головними», числівники з прийменником **по** (*по одному*, *по двісті*) — «поділовими». Серед порядкових числівників рекомендуються форми *перший* і *первий*, *третій* і *третій*, *восьмий* і *осьмий*, *сотний* і *сотий*, *двосотний*, *трисотний*, *мільоновий*.

У підрозділі «Відмінювання дієслів» способи дієслів називаються термінами: «прямий» 'дійсний', «приказовий» 'наказовий', «можливий» 'умовний'; стан дієслів виражається термінами: «підметний» або «діяльний» 'активний', «предметний» або «страдальний» 'пасивний'; інфінітив називається «дієменником».

Наведено давні форми дієслів теперішнього й минулого часу, зокрема аориста, імперфекта й перфекта, вказано на їх стосунок до сучасних дієслівних форм, подано сучасні зразки відмінювання дієслів.

Форми дієслів минулого часу типу *читав, читала, читало* названо дієприкметниками. Як рівноправні наведено дієслівні форми *волю, воліє і волю, волить; пекти і печи, стригти і стричи*; від *дерти* — *деру і дру, дере і дре, деруть і друкть; гребти і гребсти, скубти і скубсти*. Визначаються паралельні форми дієслів майбутнього часу зразка *буду, будеш, будуть читати і му, меш, ме, муть читати*. Відзначаються вживані в мові художньої літератури говіркові форми дієслів типу *носю, ходю; робе і роби, говоре; вчуть*.

Атематичні дієслова мають паралельні форми *даси і даш, їси і їш, їж і їдж, їжмо і їджмо, їжте і їджте*. У зворотних формах дієслів частка **ся** вживається окремо. Автори граматики вказують на ненормативні діалектні форми дієслів типу *війти* або *уйти, хцу* 'хочу', *співат* 'співає', *бив* 'був', *будеме* 'будемо'.

У четвертому розділі граматики розглядається синтаксис. Тут теж уживається особлива термінологія: речення має також назву «гадка», член речення — додаток виражається терміном «предмет», прямий додаток — «властивий предмет», означення — «придаток прикметниковий», обставина — «придаток прислівниковий»; другорядні члени речення називаються «побічними», узгодження виражається терміном «згода», допоміжне дієслово — «злучник», пропуск слів в еліптичному реченні — «опуст», головне в складнопідрядному реченні — «надрядне», підрядне — «побічне», розповідне речення називається «висказовим».

У граматиці належну увагу приділено сполученню між реченнями, взаємозалежності між ними, утворенню складних речень. Зазначено, що речення сполучаються рівнорядно і підрядно, відповідно називаються «рівнорядними» і «підрядними». Рівнорядними можуть бути головні і «побічні» речення. Рівнорядні речення поєднуються відповідними сполучниками або сполучними словами. Зв'язок між ними може бути єднальним («злучним»), протиставним, причиновим, наслідковим, умовним, наміровим, припустовим, порівняльним і часовим. Серед рівнорядних речень виділено стягнені. Підрядні речення поділяються на підметові, присудкові, предметові ('додаткові'), прислівникові ('обставинні'), прикметникові ('означальні'). Серед прислівникових речень виділяються наслідкові, намірові, причинові, припустові ('допустові'), порівняльні, часові й умовні.

У граматиці описується вираження в реченні граматичного роду й числа. Оригінальним, як у сучасній академічній граматиці [2: 72-75], постає розгляд вираження категорії особи іменниками, займенниками й дієсловами. Широко характеризується синтаксична роль і значення відмінків у реченні. Нормативним вважається вислів на вираження родового відмінка партитативності («пайкового відмінка») типу *двайцять один волів*. Характеризуючи непрямі відмінки, автори наводять прийменники, з якими сполучаються відповідні форми іменників. Нормативними вважаються прийменники **к, ік, д, ід**, що сполучаються з іменниками в давальному відмінку. До нормативних зараховуються

також підрядні сполучники *заким, коби, нім*. Окремо розглядається синтаксична роль усіх частин мови. Закінчується розділ розглядом порядку слів у реченні. У граматиці твердження проілюстровані переважно змодельованими прикладами-реченнями авторів, інколи ілюстрації беруться з мови письменників, зокрема Т. Шевченка, але на їх авторство не вказується.

У додатку до граматики розглянуто тодішній західноукраїнський правопис — в основному за Є. Желехівським. Зазначено, що українська азбука походить від кирилиці (хоч Кирило створив глаголицю). На основі кирилиці було створено гражданку, якою послуговуються українці, росіяни й білоруси. Зазначено, що неприродним для української мови є написання без м'якого знака слів *світ, цвіт, сміх, свідок*. Указано на говіркове вираження м'якості приголосних, зокрема рекомендовано вживати форми слів *ніч*, а не *ніч, зелені*, а не *зелені*, а також *хлопець*, а не *хлопец, конець*, а не *кониць, стіл*, а не *стів, тяжко*, а не *тежко, ся*, а не *се, си, тіло*, а не *кіло*. У підрозділі про розділові знаки («припинанне») вживаються терміни *кропка* 'крапка', *питайник* 'знак питання', *окличник* 'знак оклику', *запинка* 'кома', *середник* 'крапка з комою', *павза* 'тире', *знаки наведення* 'лапки', *розділка* 'дефіс'.

Другий додаток присвячений віршуванню. Автори визначають поняття ритму, ритмічного наголосу в народних піснях і поезії. Для вираження ритму в піснях і віршах використовують музичні нотні знаки. Характеризують українські народні ритми, наводять зразки народних пісень з коломийковим, козачковим (шумковим), колядковим, щедрівковим, весільним, обжинковим, веснянковим, гаїлковим, купальним і думковим ритмами, характеризують та ілюструють ритміку народних дум. Окремо описують і порівнюють з народними піснями ритми в українській поезії. Розглядають метричні ритми в поезії — ямб, трохей, дактиль, анапест, ілюструючи відповідні ритми віршами І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, В. Пачовського, А. Метлинського, Я. Головацького, А. Могильницького, С. Воробкевича, Ю. Федьковича, І. Франка, О. Маковея, Б. Лепкого, В. Щурата, М. Старицького, П. Грабовського, В. Самійленка, С. Руданського, Б. Грінченка, О. Романової.

У третьому додаткові до граматики подається кириличний алфавіт з назвами літер і поясненням їх звукового вираження, наводиться зразок церковнослов'янського письма з переведенням його на сучасну графіку й перекладом на українську мову.

Отже, відмінностей між розгляданою і сучасною граматикою літературної мови відносно небагато. Найвні вони певною мірою в термінології та в порядку і способі викладу граматичного матеріалу.

ГраMATика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, виконавши у свій час важливу педагогічну функцію, зіграла важливу роль у поєднанні західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

1. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. — К., 1969. — 436 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — 584 с.

Ivan Matviyas (Kyiv)

THE PECULIARITIES OF GRAMMAR BY S. SMAL-STOTSKYI AND F. GARTNER.

The article focuses on the peculiarities of grammar of Ukrainian language in beginning XX century by S. Smal-Stotskyi and F. Gartner, which presenting common Ukrainian literary language, reflected first of all it's West-Ukrainian variant.

Key words: creating of vowels and consonants, word building and word changing form, construction and connection of sentences.

Мовна мозаїка

ЧИ БУВАЮТЬ СПРИЙНЯТНІ ЦІНИ?

Досить часто виробники промислових товарів запрошують усіх охочих на виставку-продаж товарів, обіцяючи «**сприйнятні** ціни та гарантовану якість товарів». Цікаво, а які це сприйнятні ціни? Тлумачні словники української мови такого слова не фіксують. Його придумали рекламодавці як відповідник до російського «*приемлемые*» (*цены*). В українській мові є двоє схожих за звучанням слів – *прийнятний* і *сприйнятливий*. *Прийнятний* – це той, який відповідає певним вимогам; якого можна прийняти, з яким можна погодитися (Словник української мови. — К.: Наук, думка, 1976. — Т. VII. — С. 629; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 933). Напр.: *Для Варшави Петро Конашевич був єдиним прийнятним командувачем* [козацького війська] (З. Тулуб); *До завдань космічної медицини входить також медико-біологічне забезпечення прийнятних умов перебування всередині космічного корабля* (З журналу); *Віктор Янукович запевняє, що Україна зуміє зберегти прийнятні стабільні ціни на газ та енергоносії* (З інтернетівського видання); *Недорогі санаторії Криму надають затишні номери і якісне обслуговування за прийнятними цінами* (З інтернетівського видання). Синонімами до *прийнятний* є: *підхожий, задовільний, терпимий, припустимий, стерпний, доступний, людський* (розм.), *божеський* (розм.) та ін.

Сприйнятливий – який легко сприймає що-небудь; доступний для сприймання; який легко піддається захворюванню (Словник української мови. — К.: Наук, думка, 1978. — Т. IX. — С. 598; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 1181). Напр.: *Вчиться людина все життя, але не дарма в народі живе так багато приказок про свіжу пам'ять та сприйнятливий до науки розум змолоду* (І. Волошин); *Вони [слова Москва про зміцнення і збереження миру] сприйнятливі були для всіх: незалежно від кольору шкіри, соціального стану, політичних уподобань і віросповідання* (Н. Рибак); *Новонароджені надзвичайно сприйнятливі до грипу і вітряної віспи* (З журналу). Як його синоніми вживають слова: *схильний* (до чогось), *беручий, перейнятливий* (до наук), *ясний, дохідливий* (виклад).

Отже, правильним є таке рекламне оголошення: «**Прийнятні ціни та якість товарів гарантуємо!**» Ціни на щось можуть бути також **доступними, задовільними, терпимими, стерпними, людськими, божеськими**, але аж ніяк не сприйнятними. Пор.: **Доступні ціни на ліки гарантуватиме Меморандум між МОЗ та виробниками ліків** (Моя газета, 7.07.2010); **Попри задовільні ціни на м'ясопродукти, ціни на молокопродукти знову зростають** (З інтернетівського видання); **Закупівельні ціни на молоко селяни Здолбунівщини ділять на пристойні, терпимі, смішні й знущальні** (Нове життя, 11.01.2010); **..тепер можна за стерпну ціну придбати чудовий комплект так званої термобілизни...** (З інтернетівського видання); **А от на „Сенс» і „Жигулі» якраз божеська ціна – на тисячу-дві „зелених» дешевше від базарної** (Місто, 24.04.2009).

Лариса Колибаба (м. Київ)